

УДК: 930.1

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ОБРАЗ РОСІЇ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Наталія ЛЕШКОВИЧ*, Ольга ЛИПИТЧУК**

Львівський національний університет імені Івана Франка,

*кафедра історії Центральної та Східної Європи,

**кафедра історії держави, права та політико-правових учень

У статті висвітлено відтворений в сучасній історіографії цивілізаційний образ Росії. Проаналізовано зміст основних історіографічних концепцій російської цивілізації.

Ключові слова: Росія, історіографія, цивілізація.

Розпад СРСР та панівної в радянський період системи цінностей з особливою гостротою поставило питання переосмислити історію Росії, самоідентифікацію, визначити власний культурно-історичний тип. Нові історичні умови вимагали від істориків та інших споріднених спеціалістів пошуку нових методологічних принципів та переосмислення ключових категорій, які б стали історико-методологічною опорою історичної науки.

Намагання створити нову “оновлену” концепцію національної історії Росії проявилось у відмові (повної або часткової) від формаційного підходу, який домінував у радянській історіографії. Альтернативою формаційного підходу частина науковців обрала цивілізаційний підхід до вивчення російської історії¹. Спираючись на чинні в історіографії уяви про цивілізацію як культурно-історичний тип, берегиню культурної своєрідності різних народів² вчені вбачають переваги цього підходу передовсім у тому, що в його основі лежать ширші та об’ємніші поняття, які охоплюють риси та ознаки розвитку суспільства, є довготривалішими та стійкішими факторами, ніж соціально-економічні. Вони охоплюють територіально-природну, мовну, духовно-моральну, релігійну, етнічну сфери, які відтворюють інтереси суспільства і характеризують його у цілому³. Така модель, як вважають дослідники, дозволяє “вписати” конкретне суспільство в контекст загальносвітової історії через соціокультурну своєрідність суспільства як цілісності⁴.

Упродовж останніх двох десятиліть учені (історики, філософи, політологи) розробляли проблематику російської цивілізації. Хоча дискусія з цих проблем продовжується, проте можна говорити про певні підсумки і виділити деякі тенденції та напрацювання.

Цивілізаційний напрям досліджень російської історії став предметом пильної уваги насамперед російських науковців і популярним в науці, про що свідчить його інституційне оформлення в Інституті загальної історії Російської Академії Наук⁵.

Інститутом загальної історії, Інститутом російської історії РАН, іншими науковими установами започатковані нові періодичні видання за матеріалами “круглих столів”, дискусій, в яких опубліковано статті істориків, філософів, культурологів, представників інших галузей суспільствознавства. Всі вони присвячені проблемам Росії в її цивілізаційній історичній динаміці та соціокультурній ідентифікації⁶.

Зусиллями науковців окремих університетів та інститутів проведено наукові конференції, присвячені проблемі ідентичності російської цивілізації⁷.

Значну увагу проблемам російської цивілізації надає академічне міждисциплінарне видання “Общественные науки и современность”. Журнал веде постійну рубрику “Російська цивілізація”, в якій друкуються наукові доробки відомих учених⁸. Ці статті здебільшого мають дискусійний характер та присвячені різноманітним аспектам проблеми “російська цивілізація”, у тому числі і теоретико-методологічним.

Про важливість цього напрямку наукових студій свідчить фінансова підтримка, яку здійснює Російський гуманітарний науковий фонд у розробці науково-дослідницьких проєктів. Один із таких проєктів “Ідеї та ідеали російської цивілізації як фактор створення образу Росії” над яким активно працюють дослідники в цій галузі⁹.

За останні роки з’явилася низка монографічних досліджень російських науковців, в яких зроблено спробу дати узагальнювальну характеристику російській цивілізації¹⁰. Репрезентуючи різні наукові напрями, автори цих студій сконцентрувалися на розкритті проблем ідентичності російської цивілізації, особливостей російської цивілізації, факторів її розвитку, відносин з іншими культурними світами.

Проблема російської цивілізації стала об’єктом зацікавлення багатьох американських, канадських та європейських науковців¹¹. Ці наукові дослідження дають уяву про сприйняття цивілізаційного образу Росії поза її межами.

Отже, певні наукові доробки дають можливість виділити кілька сучасних концептуальних підходів, що сформувалися в науці щодо визначення російської цивілізації.

Певна частина дослідників вважають, що Росія є “недоцивілізацією”, а відтак не є цивілізаційно цілісною. Така концепція російської цивілізації обґрунтована у науковому доробку відомого дослідника О. Ахієзера. В основі такого підходу лежить його концепція “Росія “ розколота цивілізація”¹². На думку О. Ахієзера, в країні існує розкол культур та соціальних відносин. Для пояснення автор використовує два типи цивілізацій: традиційну (орієнтована на відтворення сталих історичних форм життя) та ліберальну (орієнтована на динаміку, розвиток). Росія, вважає О. Ахієзер, у своєму історичному розвитку вийшла за межі традиційної цивілізації, але не змогла подолати кордон ліберальної цивілізації. Це означає, що Росія займає проміжне становище між двома цивілізаціями і є постійним

джерелом нестабільності. Для розколу, доводить О. Ахієзер, характерно “зачароване коло”: активізація позитивних цінностей в одній із частин розколотого суспільства приводить в дію сили іншої частини суспільства, яка заперечує ці цінності. Загроза розколу полягає в тому, що він, руйнуючи моральну єдність суспільства, підриває саму основу для відтворення цієї єдності, відкриваючи шлях соціальної дезорганізації¹³.

Концепцію “недоцивілізації” Росії поділяє відома дослідниця цивілізаційної специфіки, історик, професор Л. Семенникова. Визначаючи місце Росії в колі цивілізацій, Л. Семенникова стверджує, що вона не вписується повністю ані в західний, ані в східний тип розвитку. Росія, не будучи “самостійною цивілізацією” є “цивілізаційно неоднорідне суспільство”¹⁴. Автор зазначає, що “Росія – особливий конгломерат народів, що історично склався і які належать до всіх існуючих типів цивілізацій, об’єднаних міцною централізованою державою... Тому Росія не має соціокультурної єдності, цілісності та її специфіку неможливо зафіксувати в межах альтернативи “Схід”Захід” (через наявність східних і західних рис); вона не є самостійним цивілізаційним типом...”¹⁵. Дослідниця підкреслює, що Росія уособлює суспільство, яке постійно “дрейфує” в океані сучасних цивілізаційних світів¹⁶.

Близькими до концепції “недоцивілізованості” Росії є висновки Б. Єрасова, який вважає поліетнічність та поліконфесійність характерними ознаками російської цивілізації. Він наголошує, що недостатня ступінь інтеграції і розвинутої ієрархії різних культур і субкультур, визначила провідну роль держави в забезпеченні єдності Росії. При цьому, зазначає дослідник, держава виступає як “замінник” цивілізації, компенсуючи недоліки цивілізаційно-неповноцінного організму¹⁷. Подібні погляди висловлює один із провідних російських теоретиків Ю. Кобищанов. “Я виходжу з того, що Росія виникла і розвивалась як динамічна система культур і цивілізацій. Росія ніколи не була територією якої-небудь однієї цивілізації”¹⁸.

Значна частина дослідників дійшла висновку, що Росія належить до локальних, “периферійних” цивілізацій. В межах цієї концепції учені намагаються виявити характерні особливості, які відрізняють російське суспільство від інших. В. Шаповалов, прослідковуючи процес формування сучасної російської цивілізації як локальної, намагається довести, що в процесі модернізації, яку започаткував Петро I, відбулася не “...відмова від самотності як такої, а зречення від самотності старого зразку і створення нової моделі самотності... була закладена нова Росія, не подібна на себе в минулому, але і не стала ідентичною ані Англії, ані Франції, ані Заходу у цілому...”¹⁹. На думку дослідника, сучасна російська цивілізація є самостійною цивілізацією у складі світового співтовариства. Автор визначає універсальні риси цієї цивілізації, які полягають у тому, що “її етноконфесійне ядро складають російський народ і російське православ’я. Суспільним ідеалом цієї цивілізації є ідея “Великої Росії”,

пріоритетними цінностями “справедливість (в розумінні як винагорода за добро і покарання за зло) і краса. Вона характеризується багатонаціональністю і багатоконфесійністю складу населення, великою територією... Духу сучасної російської цивілізації притаманна безмежність думки, схильність до самоіронії, жартам...”²⁰.

Один із типів російської локальної цивілізації учені трактують як мобілізаційний тип розвитку²¹. Російський історик М. Морозов вважає, що становлення та довготривале існування російської цивілізації “як сукупності форм та способів життєдіяльності групи етносів, які становлять окремий суперетнос і об’єднаних єдиним життєвим простором, історичним часом і соціально-економічними відносинами” виявилось можливим “завдяки мобілізаційному типу розвитку “загальній тенденції... мешканців Східно-Європейської, Туркестанської, Західно-Сибірської рівнин...”²².

Науковець доводить, що постійне відтворення мобілізаційного типу цивілізації забезпечується в межах екстенсивних форм і методів господарювання, домінування пріоритетів держави і компенсаційної системи як виробленого багатьма поколіннями інструментарія “переналаштування” соціума до надзвичайних умов життєдіяльності²³. До найважливіших ознак мобілізаційного типу цивілізації автор зараховує домінування екстенсивної експлуатації ресурсів, власність держави на природні ресурси, пріоритет інтересів державної влади у всіх питаннях внутрішньої політики, ієрархічність в побудові вертикальної влади. Складовими компенсаційної системи є організація активної зовнішньої експансії та розширення економічного простору цивілізації, концентрація та перерозподіл як інструменти економічного та раціонального використання ресурсів, запозичення соціальних новацій і технологічних досягнень західної цивілізації, позаекономічне стимулювання трудової активності різних верств населення (включаючи еліту), перевід мобілізаційного розвитку із нестабільного режиму управління в стабільний²⁴. М. Морозов стверджує, що хоча й такий тип цивілізації мобілізаційного розвитку називають “напівпериферією” або “наздоганяючою” стандарти країн-лідерів капіталістичного табору...”, проте “В ХХ столітті ця тенденція розвитку... забезпечила незалежний політичний та економічний стан цивілізації, високі темпи зростання... Як будь-який масштабний та довготривалий досвід господарювання, мобілізаційний тип розвитку охоплює альтернативи ефективного вирішення багатьох проблем людства”²⁵.

Визначення російської цивілізації як периферійної, “варварської” характерно і для наукового доробку знаного фахівця з цієї проблеми Ігоря Яковенка. Він стверджує, що на відміну західноєвропейської, російська культура була периферійною вже за своєю генезою, оскільки не була прямо пов’язана зі спадщиною древніх, античних цивілізацій і з часом ця периферійність зростала. Цивілізаційна генеза російської етнокультурної спільноти об’єднала християнський візантійський та язичницький ординський компоненти. І. Яковенко

підкреслює, що становлення російської цивілізації відбувалося поза контактами з Європою. Повернення Росії обличчям до Європи відбулося після завершення цивілізаційного синтезу. З того часу Росія болісно здійснює перебудову, яка б дозволила їй вести еквівалентний обмін цивілізаційним ресурсом із західними країнами²⁶. Подібна характеристика перспектив російської історії, обумовлена протистоянням образу Росії ідеалові цивілізації, має прибічників і серед західних, і серед російських учених²⁷.

Особливості російської цивілізації, як периферійної, досліджує історик Я. Шемякін. Статус російської цивілізації умовно визначається як “прикордонний”, що являє собою складний вузол всіх трьох основних типів міжцивілізаційної взаємодії “протириччя, симбіоза і синтеза, у тому числі і в сфері контакту “Росія–Захід”. Науковець говорить про особливу соціокультурну якість російської цивілізації, яка проявляється в наявності низки важливих структурних параметрів: відсутність будь-яких “чистих форм”, переплетіння суперечливостей, перманентні зіткнення протилежних підходів до вирішення корінних проблем людського існування, постійний перехід за межі міри, який перетворився у спосіб буття людини і суспільства, балансування на межі безладдя в умовах природних стихій як у зовнішньому світі, так і в внутрішньому світі людини²⁸.

Знаний спеціаліст в галузі проблем цивілізацій, історик І. Іонов також вважає російську цивілізацію “периферійною”, оскільки щодо всіх конфесійно орієнтованих цивілізацій (західно-християнської, мусульманської, буддійської) виступає як “дальня периферія”, яка не має створеної попередниками цивілізаційної інфраструктури, характеризується слабо розвинутим релігійним світоглядом. Як вважає І. Іонов, Росія є “локальною цивілізацією, яка ще не реалізувала своїх потенцій, із слабо розвинутою ієрархією культурних проявів, але живою, дієвою, що має майбутнє”²⁹.

Концепція периферійності російської цивілізації знайшла свій подальший розвиток в нових дослідженнях. О. Шемякіна, здійснивши комплексний аналіз цивілізаційного статусу Росії дійшла висновку, що вона належить до числа цивілізацій “прикордонного” типу, визначальною характеристикою яких є домінанта принципу розмаїття над принципом єдності. Дослідниця зробила спробу проаналізувати чинники, які роблять можливим існування такого типу цивілізації як єдиного суб’єкта історії. На думку дослідниці, йдеться про єдність особливого роду, яка виникає в результаті “взаємо опору” сторін найгостріших протиричч. Російський підхід до ключових проблем людського існування характеризується одночасно спрямованістю у протилежні сторони, внаслідок чого характерною особливістю Росії як “прикордонної” цивілізації стало конфліктне поєднання різних або протилежних версій вирішення проблем, при тому, що всі вони є однаково органічними для російського цивілізаційного простору. “Взаємо опір” суперечливих одна одній орієнтацій свідомості та поведінки в найважливіших

питаннях існування створює гостру напругу конфлікту, із якого парадоксально народжується цілісність. Ключове значення в культурно-історичному контексті, як вважає О. Шемякіна, “взаємо опір” мав в таких тенденціях, що протистояли одна одній в межах єдиного “силового поля”, як: прагнення до відкритості щодо зовнішнього світу і запеклий захист своєї самобутності; намагання влади підкорити всі сфери життя суспільства контролю держави і збереження реальної автономії інших підсистем цивілізаційної системи³⁰.

Значне місце в спробах осмислити цивілізаційні основи Росії займає євразійська концепція її цивілізаційного розвитку. Визначаючи російську культуру як синтез Заходу і Сходу, євразійці при цьому підкреслюють дотичність Росії не стільки до Європи, скільки до азійських просторів, азійських народів, цивілізацій, держав, духовності, традиціям³¹.

Один із представників євразійської концепції О. Панарін стверджує, що Росія, розташована на кордоні між Сходом і Заходом, залишається “перманентно приреченою на цивілізаційний вибір, і як наслідок ризиком соціально-історичної нестабільності”³². І далі О. Панарін, розвиваючи свою думку, стверджує, що “... наступна альтернативна фаза всесвітньої історії буде опиратися на цивілізаційну місію Сходу ... Без активної ролі Росії і належного статусу її в межах нової східної коаліції ідейна та політична консолідація Сходу буде неможлива. ... Лише культура, яка поєднує східну ідентичність, пов’язану із східно-християнською духовністю та з євразійською моделлю державності, і західний прометеїзм, спрямований у майбутнє, здібна конвертувати багату східну спадщину в альтернативний історичний проєкт. Російська культура і є такою”³³.

Сьогодні ці ідеї є актуальні і мають як теоретичне обґрунтування, так і практичне втілення. Директор Інституту ЄврАзЕС (заснований у 2010 р.) В. Лепехін, формулюючи вектор розвитку та образ-модель майбутньої Росії, відзначив, що “... нас не може влаштувати модернізація як вестернізація, як інтеграція російської цивілізаційності в іншу і навіть чужу нам цивілізаційність на умовах останньої. Це повинен бути свій самобутній і суверенний шлях, який спирається не на привнесені зверху схеми, а на істотні, цивілізаційні основи Росії–Русі–Євразії”³⁴. Експерти Інституту запропонували набір цивілізаційних цінностей, опираючись на які сучасна Російська Федерація може вирости в повноцінну російську, а потім і в євразійську цивілізацію: “святість”, “совість”, “самобутність”, “свобода”, “справедливість”, “соборність”, “творення”, “самостійність”³⁵.

Заперечення європейського впливу сприяє формуванню концепції антизахідництва в тій чи іншій формі і, як конкретного відображення в російському досвіді “антиреформістських побудов. Ідея особливості Росії, її високої духовності, месіанської ролі у світі (у відносинах із Заходом) супроводжується критикою ідеї модернізації Росії за “західним” зразком і

ствердженням необхідності збереження самобутності “ культурної, релігійної, традиційної. Досліджуючи відмінності російської та західної цивілізацій, О. Уткін вказує на особливу духовну перевагу російського народу, що є опорою процесу модернізації російського суспільства³⁶. Євразієць О. Казін протилежність Росії Заходові трактує як позитивний фактор. Така логіка бінарної опозиції робить образ Росії вкрай збіднілим. Звертаючи увагу на особливості російського менталітету, О. Казін наголошує, що “... Свята Русь не пережила Відродження, Реформації і Просвітництва в тій автентичній формі, в якій це відбувалося в Європі... Не склалося на Русі бюргерство... російська людина завжди відчувала серцем, тому і зреагувала на введення капіталізму на Русі трьома радикальними способами: поголовним пияцтвом, поголовною смертністю і поголовним злодійством (корупцією)... Російський народ не любить юриспруденції і не поклоняється правам людини “ він любить обранця, за яким відчуває Божу руку”³⁷.

Твердження про моноетнічність нової Росії часто підкріплюється ідеєю православної цивілізації, прихильності народу особливим духовним і моральним константам, які ніби-то здавен визначають національний (народний, загальноросійський) характер, а також такі риси, як колективізм, соборність. О. Казін, говорячи про особливу православну культуру російського народу, вважає, що демократія західного ліберального зразка в Росії є штучним утворенням і від самого початку приречена на невдачу. Але, водночас, підкреслює автор, може принести і зло: “Росія перестає бути Росією не тільки зовнішньо “ і це сьогодні найбільша загроза. На наших очах під тиском концептуального, інформаційного, фінансового та організаційного впливу хитаються основи... православного російського світу, насамперед, в релігійній та морально-етичній сферах”³⁸.

У контексті протистояння російської цивілізації Заходові за останні роки з’явилися нові концептуальні визначення російської цивілізації та її місця у світовій історії. Деякі з них є результатом розробок нових напрямків наукових досліджень. Один із таких напрямів репрезентує група вчених Санкт-Петербурзького державного університету. Результатом цих досліджень стала монографія П. Смірнова³⁹, в якій автор говорить про Росію як особливий тип цивілізації, що принципово відрізняється від західної цивілізації.

П. Смірнов визначає Росію як службово-домашню цивілізацію, яка принципово відрізняється від західної (ринкової) цивілізації за своїми ознаками. Вказавши на причини, які спонукали Росію вибрати цей тип цивілізації, автор показав особливості розвитку Росії. Вибір цивілізаційного розвитку залежить, як вважає автор, від зовнішніх обставин: характеристики природного середовища та наявності зовнішньої загрози⁴⁰. Характеризуючи ці два типи цивілізацій, автор вводить поняття модусів соціальної значимості (слава, знання, багатство, влада, діло, святість, професіоналізм тощо). У службово-домашній цивілізації модуси соціальної значимості доступні людям не за вільним вибором, а як представникам

соціально-професійних груп. Вищі модули “святість або влада”, провідна процедура соціального визначення “особиста експертиза”. Цінність “суспільство” домінує над цінністю “особа”, а серед інструментальних цінностей переважають дисципліна і обов’язок. Службово-домашня цивілізація розвивається вкрай повільно, оскільки службова діяльність за своєю природою консервативна, а в суспільстві перекрито основне джерело енергії розвитку – свободна діяльність особи⁴¹.

У ринковій цивілізації модули соціальної значимості доступні людям на основі вільного вибору, головними модулями поступово стають багатство і діло, провідна процедура соціального визнання – ринок. Цінність “особа” переважає над цінністю “суспільство”, а серед інструментальних цінностей провідне становище займають свобода і право. Ринкова цивілізація розвивається вкрай швидко, оскільки її діяльність здатна до швидкого саморозвитку, а суспільство має потужне джерело енергії розвитку – свободну діяльність особи. Проте, на думку автора, ринкова цивілізація не здатна до тривалого існування, оскільки реалізація через її головні модули “багатство і господарство” вимагає необмежених природних ресурсів⁴².

Дослідник звертає увагу, що процес глобалізації, який відбувається в наш час, здійснюється на основах ринкової цивілізації. Відповідно, як вважає автор, він поглиблює проблеми людства, головна із яких – забезпечити для кожної людини досягнення соціальної значимості без шкоди для навколишнього середовища. Друга проблема – заповнення свободного часу людей достойними людьми заняттями. Обидві ці проблеми можуть бути вирішені в процесі побудови духовно-ігрової цивілізації⁴³.

Росія, як країна службово-домашньої цивілізації, на що звертає автор, прогнала мирне змагання із західною, ринковою цивілізацією, оскільки службова діяльність не здатна розвиватися так само швидко як ринкова. Цей програш, як стверджує автор, перетворився на катастрофу, оскільки в правлячій верстві панівне становище зайняли особи, які заради корисних інтересів схильні до некритичного переймання цінностей, чужих зразків діяльності. Головна проблема, яку бачить автор, вижити до переходу побудови духовно-ігрової цивілізації⁴⁴.

Інший полюс концепцій російської цивілізації становлять дослідники, які стверджують про європейські традиції розвитку російської культури. Відомий російський письменник, доктор філософських наук В. Кантор, хоча і говорить про незрілість Росії щодо Заходу, проте наголошує про можливість позитивного поєднання російської самобутності з сучасними модерністськими і демократичними потягами ліберальних російських реформаторів. “Сьогодні, коли говорять про вибір західного, буржуазного шляху, – пише В. Кантор, – можна почути заперечення: чи може національна культура щось вибирати, чи не зрікається вона сама себе... Але шлях у Росії насправді особливий, в нього входить і постійна орієнтація на Захід. Це свого роду регуляція культури”⁴⁵.

Відомий історик О. Янов зробив спробу виявити демократичну спадщину в російській історії. Аналізуючи російську історію, О. Янов сформулював “нову національну схему” і спробував пояснити періодичність цивілізаційних обвалів в Росії. Він пояснює динаміку російської історії наявністю двох легітимних традицій: європейської і патерналістської⁴⁶.

Ідею “європейського походження” основ російської державності і менталітету відстоює історик Б. Міронов. На його думку, Росія “соціально, культурно, економічно і політично, в принципі змінювалася в тих же напрямках, що і інші європейські країни, тільки із запізненням”⁴⁷. Більшість засад Б. Міронова викликали критику. О. Ахієзер зазначив, що Б. Міронов не осмислив значного матеріалу, не досяг того рівня, на якому можна було б узагальнювати. Він запропонував для вирішення цієї проблеми використати ключове поняття – “розкол”. Саме аналіз механізму розколу, на його думку, повинно стати фокусом концептуального дослідження російського суспільства⁴⁸. В. Согрін висловив свою думку, що відмінностей між Росією і Заходом більше, ніж виявив Б. Міронов, оскільки вони були закладені вже у витоках західної і російської цивілізацій (антична – на Заході, візантійсько-ординська “спадщина” в Росії). І ці відмінності проявляються у всіх сферах життя суспільства⁴⁹.

Дослідники різних наукових напрямів намагаються визначити місце Росії в “мозаїці” цивілізацій та нову ідентичність Росії як сучасної національної держави. Дискусії відбуваються навколо питань перспектив подальшого розвитку російської цивілізації, зокрема, з таких проблем: чи стане вона “жертвою” колоніальних методів Заходу, чи сама стане продовженням колоніалізму в напрямку Азії тощо. На сторінках казанського щоквартальника “Ab Imperio” зіткнулися дві позиції. Одну з них відстоює московський історик мистецтва К. Дьоготь, яка на прикладі сучасної російської культури відводить Росії роль “жертви” західного культурного колоніалізму, оскільки Захід відібрав у Росії можливість говорити власним голосом. Щоб завоювати міжнародний успіх необхідно, як стверджує автор, “підтверджувати на Заході стереотипи “дикунства”, “варварства” “екзотизма” усього російського”⁵⁰.

Протилежну позицію відстоює історик мистецтва університету в Торонто Маргарет Диковицька. Дослідниця звернула увагу, що “... її опоненти “ з одного боку “ вимагають для Росії статусу жертви Заходу, західної “культурної агресії”, з іншого – прагнуть, щоб Росія могла долучитися до культури Заходу, знов інтегруватися з його спадщиною”⁵¹. Польський історик, професор Ягеллонського університету в Кракові, знавець російської історії Анджей Новак додає, що значна частина російських інтелектуальних кіл не займає антизахідну позицію, яку в “чистому” вигляді репрезентують євразійці. Інтелектуальна боротьба з культурним, політичним “гегемонізмом” Заходу має своєю метою не стільки утвердження корінної окремішності Росії, скільки повернення їй гідного місця у своєрідному “концерті” політики і культури держав Заходу⁵².

Уже згадуваний російський науковець О. Панарін висунув ідею відновлення “другого світу” (колишній соціалістичний табір, що знаходився між “першим” і “третім” світами). “Другий світ” створить необхідну цивілізаційну рівновагу і відкриє перед слов’янами перспективу гегемонії в Європі. Ця концепція є явищем російської “поворотної ксенофобії”. Її зміст полягає в захисті окремої російської ідентичності щодо Заходу і в той же час підкреслення ролі Росії як єдиного можливого помосту Цивілізації і Порядку в напрямку до Сходу⁵³.

Частина науковців вважають, що важливою характеристикою російської цивілізації є її імперська складова. За останні роки з’явилося кілька досліджень, в яких учені намагаються розкрити імперський компонент, звертаючись до минулого російської державності, сучасності та перспектив розвитку. Анджей Новак у своїй книжці “Імперія та інші. Росія, Польща і сучасна історія Східної Європи” звертається до історії імперської російської ментальності та ідеї, що дозволяє йому прослідкувати генезу російської державної доктрини. Дослідник підкреслює, що саме імперські амбіції та володіння величезним простором не дозволили Росії створити ефективне державне управління. Самодержавство витратило свої зусилля на просте утримання влади за допомогою армії, чиновництва і таємної поліції. Наслідком цього, як вважає дослідник, став виворіт російської геополітики “наспроможність, жорстокість і недбалість державного управління⁵⁴. “Імперія тут, “ зауважує польський історик, означає щось принципово інше, ніж в Європі. Мовляв, тільки імперія зможе реалізувати історичні завдання, поширити цивілізацію... Але “ які історичні завдання? Яку цивілізацію?... її підміняє великоросійська ідеологія, яка надає переваги великій імперії, а не правам людини і громадянським свободам”⁵⁵. На думку Новака, розташована між Азією і Європою, “Росія не знає, де бути “ чи то на “узбіччі”, чи то між двома різними цивілізаційними концептами, один з яких базується на інтелектуальній свободі і приватній власності, а інший спирається на силу необмеженої влади в руках правителів”⁵⁶.

Ця проблема знайшла висвітлення і в наукових працях відомого польського спеціаліста з російської цивілізації, автора триптиха “Російська цивілізація”⁵⁷ Анджея Андрусевича. Прослідковуючи генезу доктрини “Третього Риму” в Росії від XVI ст. і до сучасності, науковець підкреслює безперервність цієї ідеї в історії Російської імперії, СРСР і сучасної Росії. Він відзначає, що ця теорія формувалася в умовах боротьби за централізовану державу, і в цьому сенсі була політичною теорією, а російська державність від початку базувалася на територіальній експансії та агресії, які виправдовувалися особливою роллю Московської держави як єдиної православної держави, що вціліла у світі позбавленому правдивого християнства⁵⁸. Інші польські дослідники відстоюють думку, що теорія “Третього Риму” була шкідливою для Москви, хоча і зміцнила її культурні зв’язки з іншими країнами. Насправді вона несла у собі ізоляціонізм і консерватизм, які пізніше стали на заваді розвитку Росії⁵⁹.

Пошуки відповідей про майбутнє російської цивілізації змушує і російських науковців звертатися до власних імперських традицій. Поширеною є теза про те, що винятково природньою виявляється лише російська імперія. На відміну від імперій колоніальних західних держав, вона одна сцементувала цілий геополітичний простір і виробила на ньому загальну, довготривалу територію культурного обміну. Як твердить К. Плешаков на сторінках одного з найпрестижніших журналів “Pro et Contra” (видається в Москві), російська імперія мала добровільний характер і була природньою, історичною, політичною та економічною “інтеграцією інтересів” народів. Тільки в такій імперії могла розвиватися ідея толерантності, мирного співіснування світових релігій (православ’я, буддизму, ісламу), і тільки така імперія може бути в XXI столітті геополітико-цивілізаційним камнем, що інтегрує Європу з азійськими державами басейну Тихого океану⁶⁰.

Для польських істориків стало характерним звернення до окремих проблем російської історії, які дозволяють охарактеризувати важливі особливості російської цивілізації. Анджей Хвальба дослідив проблему корупції в Російській імперії у XIX–XX ст. На його думку, корупція в Росії дозволяла боротися з нееластичністю ладу, автократією держави і централізмом, нерівністю, а також послаблювала вплив деспотичної політичної системи на динамічні економічні процеси, призводила до змін в розподілі доходів, відіграючи роль одного із засобів першочергового накопичення. А відтак, корупція стала важливим елементом суспільного і політичного життя, ланкою залежності і взаємозалежності підданих і влади⁶¹.

Ще один напрям у висвітленні образу російської цивілізації в сучасній історіографії є студії російсько-європейських відносин в контексті модернізаційного процесу новітньої історії. У цьому контексті цікавими є думки про російську цивілізацію європейських науковців, які пробують знайти відповіді на питання: чому Росія не стала Європою; які відмінності існують між близькими, але різними за типом цивілізаціями; що зумовило провідне становище Заходу тощо. Соціолог Самюель Хантінгтон свою концепцію етнокультурного поділу цивілізацій в книзі “Зіткнення націй” представляє як “ідею цивілізаційного буття, успадкованого Заходом від Риму”⁶². Він пояснює, що для ранньої західної цивілізації характерним є “механізм” соціальної стратифікації, який сприяє виникненню та розвитку автономних груп. Соціальний плюралізм дав початок станам, парламентам та інститутам влади. В періоди економічної активності ці форми розвинулися в інститути демократії, сприяли виникненню і розвитку індивідуалізму, громадянських прав і свобод. Підсумовуючи, він зазначає, що саме індивідуалізм і є головна риса західної цивілізації⁶³.

Американські учені Джейн Бурбанк і Девід Рансел визначають Росію як європейську державу, хоча і вважають неможливим застосовувати до неї західні стандарти. Визначаючи за Росією європейський статус, вони підкреслюють,

що Росія – своєрідна європейська імперія з космополітичною елітою та багатонаціональними окраїнами. За її межами залишаються права людини та інститути приватної власності⁶⁴.

Отже, дослідження історії Росії як цивілізації останнім часом займають одне із важливих напрямів в історіографії.

“Цивілізаційний ренесанс” проявився в оформленні різних концептуальних моделей російської цивілізації. Одна із них позбавляє історію Росії цивілізаційної цілісності або повноцінності і розглядає російську цивілізацію як “недоцивілізацію”, “неоднорідне суспільство”, “розколоте суспільство”.

Ідеям цивілізаційної “недорозвинутості” і “міжцивілізаційності” протистоїть концепція локальної цивілізації, провідною ідеєю якої є твердження, що Росія – абсолютно унікальна, особлива, самотня цивілізація.

Популярною залишається євразійська концепція цивілізаційного розвитку Росії, представники якої, заперечуючи і західний, і східний характер російської культури, специфіку російської цивілізації вбачають в єдиній багатонаціональній євразійській нації.

Ідея духовної переваги Росії щодо Заходу та необхідність збереження самотності становить основу концепції антизахідництва. На противагу цій концепції пропонується концептуальна модель Росії, як частини західного цивілізаційного світу та робиться акцент на її власну європейську традицію.

CIVILIZATIONAL IMAGE OF RUSSIA IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Natalia LESHKOVYCH, Olga LYPYTCHUK

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of History of Central and Eastern Europe,

Department of History of State, Law and Political Legislative Doctrines

The article covers the presence of civilizational image of Russia in contemporary historiography; the author analyzes the content of main concepts concerning civilization in Russia

Key words: Russia, historiography, civilization

---

¹ Бунина Е. Вопрос о соотношении “формационного” и “цивилизационного” подходов в современной историографии / Е. Бунина // Традиции русской исторической мысли. Материалы научного семинара. – Москва, 2005.

² О соотношении формационного и цивилизационного подходов к истории. “Режим доступа до ресурсу: wordweb.ru/filo_hist/66.htm.”

³ Искандеров А. Историческая наука на пороге XXI века / А. Искандеров // Вопросы истории. – 1996. – № 4. – С. 17–18.

⁴ Проскурякова Н. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии / Н. Проскурякова // Вопросы истории. – 2005. – № 7 – С. 154.

⁵ Там само.

⁶ Цивілізації / [ред. М. Барг] / – Москва, 1992. – Вип. 1; Цивілізації / [ред. М. Барг]. – Москва, 1993. – Вип. 2; Цивілізації. – Москва, 2002. – Вип. 5; Цивілізації. – Москва, 2004. – Вип. 6; Цивілізації. – Москва, 2006. – Вип. 7; Цивілізації. – Москва, 2008. – Вип. 8; Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход): сб. статей. – Москва 2000; – История России. Теоретические проблемы. Российская цивилизация: Опыт исторического и междисциплинарного изучения / [ред. А. Синявский]. – Москва, 2002. – Вип. 1; Цивилизационная специфика России: “каким аршином мерить?” Никитский клуб / Цикл публичных дискуссий “Россия в глобальном контексте”. – Москва, 2003. – Вип. 12.

⁷ *Рашковский Е.* Цивилизационные судьбы России / Е. Рашковский // Россия и современный мир. – Москва, 2007. – № 3. – С. 83–102; Университетский историк / [ред. А. Дворниченко]. – Санкт-Петербург, 2010. – Вип. 7.

⁸ *Яковенко И.* Цивилизация и варварство в истории России / И. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1995 – № 6. – С. 78–85; *Семенникова Л.* Цивилизационные парадигмы в истории России / Л. Семенникова. Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 107–119; *Лурье С.* Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика / С. Лурье // Общественные науки и современность. – 1999. – № 4 – С. 101–111; *Андреева Л.* Христианство и власть в России и на Западе: компаративный анализ / Л. Андреева // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4. – С. 85–102; *Соловьев А.* Цивилизационное пространство государственности (Противоречия западной и отечественной моделей) / А. Соловьев // Общественные науки и современность. – 2010. – № 3. – С. 96–110.

⁹ *Шемякин Я.* Россия в западном восприятии (Специфика образов “пограничных” цивилизаций), / Я. Шемякин // Общественные науки и современность. – 2008. – № 1. – С. 133–144; *Ионов И.* Цивилизационные образы России и пути их оптимизации / И. Ионов // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3. – С. 143–157.

¹⁰ *Ахиезер А.* Россия: критика исторического опыта / А. Ахиезер. – Москва, 1991. – Т. 1–3; *Семенникова Л.* Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. Семенникова. – Брянск, 1995; Кантор В. “...Есть европейская держава: Россия: трудный путь к цивилизации”. Исторические очерки / В. Кантор. “ Москва, 1997; *Яковенко И.* Российское государство: национальные интересы, границы, перспективы / И. Яковенко. “ Новосибирск, 1999; *Уткин А.* Россия и Запад: история цивилизаций / А. Уткин. Москва, 2000; *Козин Н.* Постигание России. Опыт историософского анализа / Н. Козин. – Москва, 2002; *Ерасов Б.* Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б. Ерасов. – Москва, 2002; *Шемякин Я.* История мировых цивилизаций. XX век / Я. Шемякин. – Москва, 2002; *Шаповалов В.* Истоки и смысл российской цивилизации / В. Шаповалов. – Москва, 2003; *Смирнов П.* Слово о России: беседы о российской цивилизации / П. Смирнов. – Санкт-Петербург, 2004; *Рашковский Е.* Осознанная свобода / Е. Рашковский. – Москва, 2005; *Кеслер Я.* Русская цивилизация. Вчера и завтра / Я. Кеслер. – Москва, 2005; Социокультурное пограничье как феномен мировых и российских трансформаций. Междисциплинарное исследование. – Москва, 2008; В поисках теории российской цивилизации: памяти А. Ахиезера / [сост. А. Давыдов]. – Москва, 2009; Диалог в полицентричном мире: философские, культурные, исторические, политические и коммуникативные проблемы. – Москва, 2010.

¹¹ *Andrusiewicz Andrzej.* Mit Rosji / Andrzej Andrusiewicz // Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit. – Rzeszów, 1994 – Т. 1–2; *Andrusiewicz Andrzej.* Cywilizacja rosyjska / Andrzej Andrusiewicz. – Т. 1. – Warszawa, 2004; – Т. 2. – Warszawa, 2005; – Т. 3. – Warszawa, 2009; *Dikowitskaya M.* Does Russia Qualify for Postcolonial Discourse? / M. Dikowitskaya // Ab Imperio. – 2002. – № 2; *Dogońska J.* Cywilizacyjna tożsamość Rosji / J. Dogońska. – Toruń, 1997; *Imperial Russia: New Histories for the Empire* / [ed. By Burbank J, Ransel D.]. – Bloomington, 1998; *Nowak Andrzej.* Rosja i Europa wschodnia / Andrzej Nowak. – Kraków, 2006; Мысли о Росji ... i nie tylko / Adam Daniel Rotfeld. – Warszawa, 2012.

¹² *Матвеева С.* Расколото общество: путь и судьба России в социокультурной теории Александра Ахиезера / С. Матвеева. – Режим доступа до ресурсу: <http://aleho.narod.ru/sociokult/preface.htm>.

¹³ Ахиезер А. Социокультурная методология анализа российского общества / А. Ахиезер. – Режим доступа до ресурсу: <http://scd.plus.centro.ru>.

¹⁴ Семенникова Л. Концепт цивилизации в современной исторической ситуации в России. История России. Теоретические проблемы / Л. Семенникова. – Вып. 1. – С. 36–37.

¹⁵ Семенникова Л. Цивилизационные парадигмы в истории России / Л. Семенникова. // Общественные науки и современность. – Москва, 1996. – № 5. – С. 108.

¹⁶ Лубский А. Россия как цивилизация / А. Лубский. – Режим доступа до ресурсу: http://www.hrono.ru/statii/2003/lub_civil.php.

¹⁷ Ерасов Б. Россия в евразийском пространстве / Б. Ерасов // Общественные науки и современность. – Москва, 1994 – № 2. – С. 25.

¹⁸ Кобищанов Ю. Место исламской цивилизации в этноконфессиональной структуре Северной Евразии – России / Ю. Кобищанов // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 91, 98.

¹⁹ Шаповалов В. Истоки и смысл российской цивилизации / В. Шаповалов. – Режим доступа до ресурсу: www.hrono.ru.

²⁰ Там само.

²¹ Фонов А. Россия: от мобилизационного общества к инновационному / А. Фонов. – Москва, 1993; Никофорок В. Особенности политической модернизации общества в условиях мобилизационного типа развития России: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. политол. наук / В. Никофорок. – Москва, 2001; Ушакова С. Социальная мобилизация как системная характеристика советского общества. – Режим доступа до ресурсу: <http://history.nsc.ru/publ/1/html/ushakova.htm>.

²² Морозов Н. Мобилизационный тип развития российской цивилизации / Н. Морозов // Вестник Томского государственного университета. Серия история. – 2011. – № 2. – С. 176.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С. 178–182.

²⁵ Там само. – С. 183.

²⁶ Яковенко И. Цивилизация и варварство в истории России / И. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 78–79.

²⁷ Парадоксы российской цивилизации. – Режим доступа до ресурсу: http://referator.com.ua/free/doklad/218366_paradoksy_russiyskoj_civilizacii.

²⁸ Шемякин Я. Россия в западном восприятии. (Специфика образов “пограничных” цивилизаций) / Я. Шемякин // Общественные науки и современность. – 2008. – № 1. – С. 135, 136, 143.

²⁹ Ионов И. Российская цивилизация и ее парадоксы // История России. Теоретические проблемы [под ред. А. Ахиезера] / И. Ионов. – Вып. 1. – С. 145–155.

³⁰ Шемякина О. Цивилизационный подход к истории России как факт историографии и метод познания: автореферат дис. на соискание научн. ступени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / О. Шемякина. – Москва, 2011.

³¹ Сахаров А. О новых подходах к истории России // А. Сахаров // Вопросы истории. – Москва, 2002. – № 8. – С. 7.

³² Риск исторического выбора в России (материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 1994. – № 5. – С. 5–22.

³³ Зверева Г. “Присвоение прошлого” в постсоветской историософии России / Режим доступа до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/zver-pr.html>.

³⁴ Основания новой Российской (Евразийской) цивилизации / В. Лепехин. – [Цит. 2012, 25 мая] – Режим доступа до ресурсу: ruskline.ru/analitika/2012/05/25/osnovaniya_novoj_evrazijskoj_civilizacii/

³⁵ Там само.

³⁶ Уткин А. Вызов Запада и ответ России / А. Уткин. – Москва, 2002. – С. 10–11.

³⁷ Казин А. Динамика власти как проблема цивилизации. Еще раз о государственной вертикали в России / А. Казин. – Москва, 2007. – С. 107–108.

³⁸ *Казин А.* Русская идея: время единения / А. Казин. – Режим доступу до ресурсу: russconnect.ru/2011/11/15.

³⁹ Смирнов П. Слово о России: Беседы о российской цивилизации / П. Смирнов Санкт-Петербург, 2004.

⁴⁰ Там само. – С. 104–107; 124–151.

⁴¹ Там само. – С. 135–146.

⁴² Там само. – С. 107–111, 319.

⁴³ Там само, с. 319.

⁴⁴ Там само, с. 321–322.

⁴⁵ *Кантор В.* “...Есть европейская держава”. Россия: трудный путь к цивилизации: Историко-философские очерки / В. Кантор. – Москва, 1997. – С. 117, 134.

⁴⁶ Янов А. Россия: у истоков трагедии. 1462–1584 / А. Янов. – Москва, 2001. – С. 518–522.

⁴⁷ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XIX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 2. – С. 291.

⁴⁸ *Ахиезер А.* Специфика исторического опыта России: трудности обобщения. Размышления над книгой Бориса Миронова / А. Ахиезер // Pro et Contra. – Москва, 2000. – Т. 5. – С. 219.

⁴⁹ *Согрин В.* Клиотерапия и историческая реальность: тест на совместимость / В. Согрин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 144–160.

⁵⁰ *Новак Анджей.* “Бедная империя, или Второй Рим” – соблазны имперского дискурса в современной русской мысли / Анджей Новак. – Режим доступу до ресурсу: <http://lib.mdpu.org.ua>.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Шлайхрт В.* Спасение мира через Россию / В. Шлайхрт. – Режим доступу до ресурсу: <http://inosmi.ru/history>.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ *Andrusiewicz A.* Cywilizacja rosyjska / A. Andrusiewicz. – Warszawa, 2004. – Т. 1.

⁵⁸ *Паньків М.* Російська імперія у польській перспективі: огляд сучасної польської історіографії (1989–2007) / М. Паньків. – Режим доступу до ресурсу: [www.br.com.ua / referats](http://www.br.com.ua/referats).

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Новак Анджей.* “Бедная империя, или Второй Рим”...

⁶¹ *Паньків М.* Російська імперія ...

⁶² *Узлов Ю.* Российская империя и Западная Европа: историографический аспект / Ю. Узлов. – Режим доступу до ресурсу: <http://dom-hors.ru/iss>.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.